

Suvremena fragmentiranost klase

Vitković, Jurica

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:367996>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije

Suvremena fragmentiranost klase
(završni rad)

Student: Jurica Vitković

Mentorica: dr.sc. Brigita Miloš, viša asistentica

Rijeka, 11. rujna 2017.

Sadržaj:

1. Sadržaj.....	2
2. Sažetak.....	3
3. Uvod.....	4 - 5
4. Teorijski okvir	
4.1 Frankfurtska škola i njezino naslijeđe.....	5 - 9
4.2. Situacionistička internacionala – Guy Debord.....	9 - 11
5. Društvo spektakla, klasa i vrijeme	
5.1. Poimanje klase.....	11 - 15
5.2. Društvo spektakla – teze o klasi.....	15 - 17
5.3. Društvo spektakla – teze o vremenu.....	17 - 19
6. Kulturna industrija - konzumerizam i mediji	
6.1. Kulturna industrija.....	19 - 20
6.2. Mediji i spektakl.....	20 - 22
6.3. Konzumerizam i spektakl.....	22 - 24
7. Zaključak.....	24 - 26
8. Literatura.....	26- 29

2. Sažetak

Dinamika današnjeg društva, nagle i nepredvidive promjene postale su sastavni dio suvremenog života. Temeljem teorijskog okvira Frankfurtske škole, a posebice Situacionističke internacionale, spektakl će biti prikazan kao pojava koja je zahvatila sve pore društvenog i svakog ostalog života. Vodeći se djelom jednog od najistaknutijih članova Situacionističke internacionale, Guya Deborda pod nazivom *Društvo spektakla* analizirat će njegove teze direktno povezane s naslovom rada – suvremenom fragmentiranošću klase. Sagledat će njihov utjecaj na novonastale odnose sistem/čovjek i čovjek/čovjek koji su svedeni pod nazivnikom suvremene fragmentiranosti klase. Klasa nije promatrana kao pojam prošlih vremena, već kao odrednica koja ima mogućnost ponuditi odgovor spektakularizaciji društva te povećati zanimanje prema zanemarenim pitanjima materijalne egzistencije i hijerarhijskog društvenog odnosa temeljenog na eksploataciji. Društvo spektakla najočitiije se može prepoznati u konzumerističkom načinu života te kroz medijske prakse, stoga će tim dvama elementima biti pridano posebno značenje. U obzir svakako treba uzeti vremenski kontekst korištenih teorija te današnji trenutak koji je najspektakularniji dio ljudske povijesti.

Ključne riječi: spektakl, Frankfurtska škola, Situacionistička internacionala, Guy Debord, klasa, fragmentiranost, konzumerizam, mediji, kulturna industrija, kultura

1. Uvod

"Spektakl je stupanj na kojem roba uspijeva da kolonizira čitav društveni život. Komodifikacija nije samo očigledna: mi više ne vidimo ništa drugo. Svijet koji vidimo je svijet robe" (Debord, 2003:10)

U ovom radu posvetit ću se prikazu društva spektakla koji svojim utjecajem na društvene odnose pridonosi procesu fragmentiranosti klase. Pokušat ću približiti glavne teorijske okvire koji su utjecali na nastanak kritičke teorije društva te u konačnici i na samu analizu društva spektakla.

Suvremena fragmentiranost klase nije nikakav ideološki zagađen pojam koji bi u sebi nosio nostalgiju za vremenom bivših sistema, konkretno za vremenom bivše Jugoslavije¹ te prizivanje vremena socijalističkog poretka, (popularnu "jugonostalgiju") već je to odnos proizašao iz spektakularizacije života. Suvremena fragmentiranost klase je proces uništavanja klasne odrednice u društvu. Pošto društvo spektakla ima svoj utjecaj na fragmentiranost, ona je suvremena, odnosno ona traje i dan danas. Fragmentirana je zato što se čestim podmetanjem podjela od strane vladajuće klase radništvu onemogućava identifikacija koja bi dovela do moguće promjene. To se postiže podmetanjima zasnovanima na nacionalizmu, vjerskim podjelama, bjelačkoj nadmoći, patrijarhatu, odnosno svedeno pod zajednički nazivnik – spektaklu. Sve ove odrednice imaju uporišta u spektaklu, bilo kroz medije ili političku elitu. Klasa se najčešće povezuje s onim koliko tko novaca zarađuje, međutim možemo reći kako je to pojednostavljeno viđenje klase, iako može poslužiti kao indikator klasne pozicije. Klasa je hijerarhijski društveni odnos oblikovan eksploatacijom i učvršćen kroz međusobno povezane državne sisteme zakona koji reguliraju vlasništvo nad imovinom. Jednostavnije rečeno klasa je način organiziranja ljudi prema tome tko što posjeduje (sub.Media, 2016). Upravo radi toga suvremenu fragmentiranost klase promatram kao odnos društva i spektakla, odnosno na koji način spektakl organizira društvo kako bi se dokinula klasna odrednica.

Sam koncept spektakla, te konzumerizam i medije kao njegove elemente pokušat ću prikazati usporedno s tezama Guya Deborda iz njegove knjige *Društvo spektakla* koja mi je glavno polazište za suvremenu fragmentaciju. Također, polazim iz pretpostavke da klasa kao ekonomsko i socijalno pitanje itekako postoji, ali za nju nema mjesta u javnom

¹ Naime, govoreći o prostoru bivše Jugoslavije, upotreba pojma "klase" (prvenstveno "radničke klase" ili "klase vladajućih") usko je vezana uz period socijalističke Jugoslavije koji za sobom nosi i vrijeme nedemokratskog karaktera države. Stoga su pojmu klase pridana značenja koja nemaju direktne veze s njom te je ona postala nepoželjan pojam u javnom diskursu.

komunikacijskom prostoru. Klasu ne poimam kao ideološki pojam korišten npr. u vrijeme socijalističke Jugoslavije koji je svojom idejom zajedništva, vjernosti prema Partiji te kultom ličnosti vođe imao snagu i stvarao posljedice slične kao i spektakl, već kao odnos ljudi jednakih mogućnosti koji temeljem "Deklaracije iz Philadelphije" iz 1944. godine (koja je uključena u Statut Međunarodne organizacije rada) imaju pravo na "rad koji nije roba" te "svi ljudi [...] imaju pravo tragati za materijalnim blagostanjem i duhovnim razvojem u uvjetima slobode i dostojanstva, gospodarske sigurnosti i jednakih prilika" (ETC Graz, 2012: 331). Uzimajući u obzir vremenski kontekst, suvremenost promatram kao period najraširenijeg utjecaja spektakla radi sve većeg napretka tehnologije, ali i samih globalizacijskih ambicija. Govoreći o "najraširenijem utjecaju spektakla", u obzir uzimam područje dominacije zapadnjačke kulture. Dinamičnost sadašnjeg sistema ne dopušta mogućnost objektivne vizije budućnosti svijeta pokretane spektaklom, međutim priključiti se pokretu sve veće depolitizacije društva i letargičnosti prema situaciji označavalo bi prihvatanje uvjeta spektakla za daljnjim samoostvarenjem.

2. Teorijski okvir

2.1. Frankfurtska škola i njezino naslijeđe

Frankfurtska škola ostavila je neizbrisivi trag u razumijevanju i poimanju kritičke teorije kao novog izraza misaone tradicije Kanta, Hegela i Marxa odnosno kao kritičkog mišljenja kao takvog (Katunarić, 1990: 21). Svojim djelovanjem ponudila je alate za pronalazak odgovora na društvena zbivanja prve polovice 20. stoljeća. Ovu cjelinu posvetit ću početku formiranja Frankfurtske škole, prvim godinama i problemima, njezinim predstavnicima te njihovim odnosima (i pozitivnim i negativnim), njezinom djelovanju i važnosti prema promišljanju o procesima u društvu među kojima je i odnos društva spektakla i klasnog pitanja te života ljudi, odnosno kulture kao posebnog oblika života. Iako ću se više temeljiti na poimanju društva proizašlom iz Situacionističke internacionale, Frankfurtska škola bila je temelj na kojem se dalje mogla nadograđivati kritička teorija. Mogu reći kako je Frankfurtska škola preteča Situacionističke internacionale i to po svojem cilju - kritici postojećeg društvenog

uređenja i procesa koji nas okružuju. Osim toga, jedan od osnovnih razloga nastanka Frankfurtske škole bilo je uočavanje male zastupljenosti društvenih znanosti. Dvadesetih godina prošlog stoljeća došlo je do ubrzanog napretka prirodnih znanosti (posebice fizike i kemije) koje su potisnule društveno humanističke znanosti iz obrazovnog prostora. Katunarić (1990) napominje kako su održavana samo predavanja o socijalnom darvinizmu i nacionalnoj ekonomiji. Karla Marxa se gotovo nije niti spominjalo, a sociologija je bila omražena. Sve to potaknulo je mlade akademski obrazovane ljude da se okupe oko Instituta za društvena istraživanja.

Frankfurtska škola nastaje u sklopu otvaranja Instituta za društvena istraživanja (Institut für Sozialforschung) utemeljenog u Frankfurtu na rijeci Majni 1923. godine (Therborn, 1970: 18) te bih ju mogao podijeliti u dvije faze – onu iz dvadesetih godina prošlog stoljeća i onu iz pedesetih godina prošlog stoljeća, odnosno prijeratnu i poslijeratnu Frankfurtsku školu. One se bitno razlikuju ponajviše jer spomenuti Institut za društvena istraživanja ponovo otvoren u SR Njemačkoj 1950. godine čine novi ljudi koji svoj rad više ne temelje na tradiciji Frankfurtske škole već se bave empirijskim istraživanjima s područja industrijske sociologije i javnog mnijenja (Katunarić, 1990: 24). Kako bi se shvatila potreba nastanka Frankfurtske škole, važno je uzeti u obzir socio – ekonomski kontekst prve polovice dvadesetog stoljeća u Njemačkoj, ali i u cijeloj Europi. "Tih godina je inflacija u Njemačkoj dosegla vrhunac, a zaoštrili su se sukobi između regija i centralne države kao i stranački sukobi. Situacija je za znanstveno istraživanje predstavljala dvosjekli mač, no to je ipak ovisilo o stavovima i odlukama samih znanstvenika" (Katunarić, 1990: 17). U jednu ruku može se reći kako je ovakva teška ekonomska klima pomogla u početku osnivanja Frankfurtske škole. Naime, kako i sam Katunarić (1990) napominje u svojoj *Teoriji društva u Frankfurtskoj školi* glavninu su činile bogate trgovačke obitelji čije su financijske naklade bilo itekako od pomoći sveučilištima. Većina tih bogatih obitelji bile su židovske, a imajući u vidu rast antisemitizma u Njemačkoj tih godina, sveučilišta i instituti činili su gotovo jedina mjesta koja bi omogućila židovskim znanstvenicima i filozofima put ka "oslobađanju društvene misli od predrasuda i konzervativnih uvjerenja" (Katunarić, 1990:18). Osim toga, filozofija i društvene znanosti imale su važno mjesto u izgradnji demokratske svijesti. U samom početku, zadaće Instituta bile su istraživanje i prikazivanje radničkog pokreta, socijalnopolitička pitanja te temeljito preispitivanje teorije o društvu (Katunarić, 1990:18). Ono najbitnije što je Institut ponudio u svojim prvim godinama rada bilo je izdavačke prirode. Naime, u suradnji s moskovskim Marx-Engels institutom izdana su sabrana djela Marxa i Engelsa, a u godinama koje dolaze Institutu je uspjelo osnivanje velike biblioteke (42000 knjiga, 412 časopisa, 40 dnevnih

novina) te je omogućeno stipendiranje nadarenih studenata (Katunarić, 1990:19). U godinama koje slijede, novim direktorom imenovan je Max Horkheimer koji je Institutu namijenio interdisciplinarni program te je upravo svojom interdisciplinarnošću² Institut bio jedinstven, posebice između filozofije i znanstvenih disciplina (Katunarić, 1990).

1932. godine pri Institutu se osniva Časopis za društvena istraživanja (*Zeitschrift für Sozialforschung*) te su već u prvom broju objavljene ideje i zadaće samog Instituta isto kao i novi pristup istraživanju društva (Katunarić, 1990). Osim toga, putem časopisa se sve više prezentiraju i ostali članovi Instituta kao što su bili Erich Fromm i Theodor W. Adorno koji se bave svojim područjima interesa. Sam Katunarić (1990) govori kako su određeni komentatori upravo u ovome vidjeli početak "postmoderne", odnosno određene vrste mješavine znanstvenih disciplina i filozofijskih razmatranja. Upravo se takvim pristupom počela narušavati dominantna paradigma tog vremena sa svojim duboko ukorijenjenim teorijskim i metodološkim postulatima.

Frankfurtska škola zadužila je društveno - humanističko akademsko područje za svoju "kritičku teoriju". Najzaslužniji za njezin nastanak bili su M. Horkheimer i novi član Škole, Herbert Marcuse. "Kritička teorija je novi izraz misaone tradicije Kanta, Hegela i Marxa, tj. kritičkog mišljenja kao takvog" (Katunarić, 1990:21), te je bilo nužno pronaći način i mogućnost proučavanja društvenih činjenica između dva ekstrema: filozofske ignorancije i pozitivizma (Katunarić, 1990). S jedne strane važnu ulogu imao je i Lukács sa svojom "klasnom svijesću proletarijata" kao idealnim oblikom svijesti, dok je s druge strane bio važan pristup u sociologiji znanja Mannheima i njegovog kruga.

1933. godine već se jasno zna tko čini krug Frankfurtske škole. Osim spomenutih Horkheimera, Marcusea i Fromma, svakako treba spomenuti Friedricha Pollocka (nacionalna ekonomija), Lea Löwenthala (književnost i historiografija) te Waltera Benjamina (umjetnost i estetika). Osim navedenih, frankfurtskom krugu pripadali su i Franz Neumann i Otto Kirchheimer. (Katunarić, 1990). Međutim, kako to često biva u krugovima gdje članovi dijele različite afinitete, tako su razmimoilaženja zavladała i Institutom. U "uži" dio kruga pripadali su Horkheimer, Adorno, Marcuse, Lowenthal i Pollock, dok su ostali pripadala tzv.

² Interdisciplinarnost najjednostavnije možemo definirati kao proučavanje koje se oslanja na više različitih znanstvenih disciplina (Hrvatski leksikon, 2017), što je za područje društvenih znanosti tog vremena bilo jedinstveno. Današnja situacija s pojmom interdisciplinarnosti je potpuno drugačija. Pojam je zauzeo mjesto kojim se ispunjava forma te je on izgubio svoju istinsku važnost i potrebu. Njegova uloga je preinačena u svojevrstni oblik alata pri pisanju projekata i dobivanju poena u akademskoj zajednici. Uzeo bi tu slobodu da kažem kako je pojam interdisciplinarnosti postao prazan i slab te je stao uz bok nekad snažnom pojmu multikulturalizma. Oba pojma i u teoriji i u praksi imaju probleme, a njihova služba je ušla u proces spektakla i već više puta spomenute komodifikacije obrazovanja i znanosti te se istinska vrijednost nepovratno izgubila.

"vanjskom krugu" (Katunarić, 1990:22). U frankfurtskom krugu prevlast nad ekonomskim pristupom zauzeo je kulturalizam³ koji je pružio novi raspon ideja i perspektiva. "Kultura je vrlo složen pojam i pitanje je koji se aspekti kulture mogu smatrati najvažnijima" (Katunarić, 1990:22). Kako je 2. svj. rat sve više eskalirao tako su i članovi Instituta bili primorani napustiti Njemačku i preseliti u Sjedinjene Američke Države. Posljednji broj časopisa izašao je 1941. godine. Samim time završava prva faza frankfurtske škole, one prijeratne koja je postavila temelje kritičke teorije društva. Većina autora nastavila se samostalno baviti svojim područjem, a veze između članova nikada nisu ponovno obnovljene na razinu prije rata. Jedini autori koji su ostali zajedno raditi su Adorno i Horkheimer, a jedno od njihovih najpoznatijih djela zasigurno je *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Institut je obnovljen 1950. godine u SR Njemačkoj, a najpoznatijim sljedbenikom prvih frankfurtovaca smatra se Jurgen Habermas. Treba naglasiti kako je Frankfurtska škola ostavila veliki trag i na prostoru bivše Jugoslavije gdje je grupa jugoslavenskih filozofa i sociologa osnovala (kasnije iznimno popularan) časopis 'Praxis' koji je ponudio mogućnost razvitka kritičke misli nasuprot marksističkoj doktrini (Katunarić, 1990: 25). Misao Frankfurtske škole šezdesetih godina prošlog stoljeća izašla je iz akademskih okvira te je generacijama buntovnih studenata ponudila intelektualno uporište. U tim vremenima posebice su se istaknuli Marcuse i Habermas, kao svojevrsni idoli buntovnih studenata (Katunarić, 1990). Također to je i razdoblje nastanka Situacionističke internacionale i njezinog radikalnijeg pogleda na društvo kritičkom teorijom.

Na kraju, valja napomenuti kako se spomenuta situacija iz dvadesetih godina prošlog stoljeća u smislu male zastupljenosti društveno - humanističkih znanosti, i ne samo na prostoru Republike Hrvatske, ponavlja. U današnjem kontekstu posebice se ističe problematika u vezi humanistike. Temeljem *Izjave o ugroženosti humanističkih znanosti* iz 2012. godine koju potpisuje tadašnja predsjednica Područnog znanstvenog vijeća za humanističke znanosti akademkinja Milena Žic Fuchs te koja je upućena tadašnjem predsjedniku Republike Hrvatske prof. dr. Ivi Josipoviću, predsjedniku vlade Zoranu Milanoviću, predsjedniku Hrvatskog sabora Josipu Leki, Odboru za obrazovanje znanost i kulturu Hrvatskog sabora, Nacionalnom vijeću za znanost te Akademskim institucijama i sredstvima javnog priopćavanja, jasno se ukazuje na problematiku diskriminirajućeg položaja humanističkih znanosti. Problemi sustavnog uništavanja časopisa u području humanističkih znanosti, nametanja nepovoljnih kriterija za vrednovanje znanstvenih rezultata te omalovažavanja uloge

³ "Smjer u teoriji društva koji društvene činjenice, razdoblja i razvojne procese objašnjava kao rezultat kulturnih uvjerenja određenih društvenih skupina, uključujući vjerske doktrine, svjetonazore, ideologije i umjetničke stilove" (Hrvatska enciklopedija, 2017)

i blokiranja rada Vijeća za humanističke znanosti zahtijevali su hitno uključivanje najviših državnih tijela izvršne i zakonodavne vlasti u rješavanje problematike. (Izjava o ugroženosti humanističkih znanosti, 2012). Također prošlogodišnja situacija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu⁴ kada su se prema riječima profesora Nenada Ivića "ispisivale neke od najtamnijih stranica ovog fakulteta" (Večernji list, 2016) potvrđuju problematiku društveno – humanističkog znanstvenog područja.

Slabljenje humanističkih znanosti u društvu dovodi do smanjenja razine kritičke misli bez koje je teško sagledati hijerarhijske društvene odnose usidrene kroz međusobno povezane državne sisteme zakona što ujedno dovodi do fragmentiranosti klase te jača spektakl.

Spektakularizacija društva upravo je potpomogla i, u jednu ruku, omogućila razinu komodifikacije koja je zahvatila obrazovanje. "Spektakl je faza u kojoj roba uspijeva da kolonizira cijeli društveni život. Komodifikacija nije samo očigledna: mi više ne vidio ništa drugo. Svijet koji vidimo je svijet robe", teza 42. (Debord, 2003: 10). Osim toga, kao što i sam naslov govori, fragmentiranost klase, te samim time sustavno micanje važnosti klasnog pitanja i klasne svijesti usko je povezano s obrazovanjem. "Škola je, dakle jedan od središnjih mehanizama socijalne mašine za reprodukciju nejednakosti; ona prikrija jednu istinsku društvenu aristokraciju i kiti je ukrasima meritokracije. Dobivanje društvenih povlastica, naime, tijesno ovisi od posjedovanja školskih zvanja⁵, a ta su zvanja, po Bourdieuovu mišljenju, utoliko dostupnija što su agenti obdareni jednom legitimnom kulturom koju prenosi i visoko uvažava škola: riječ je o kulturi vladajućih klasa" (Lallement prema Koković 2004, 41).

2.2. Situacionistička internacionala – Guy Debord

U ovom poglavlju pokušat ću dati kratak pregled nastanka Situacionističke internacionala, kontekst vremena te ulogu jednog od najpoznatijih pripadnika Internacionala, Guya Deborda. Upravo se njegovo djelo *Društvo spektakla* smatra najboljim prikazom situacionističke kritike postojećeg stanja, dok se događaji iz '68. smatraju praksom te iste kritike. Početkom prošlog stoljeća, oko Frankfurtske škole okupljao se određeni broj intelektualaca koji su svojom

⁴ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/stize-lex-boras-rektori-ce-biti-faraoni-a-visoko-obrazovanje-ce-propasti/968278.aspx>

⁵ Valja napomenuti kako navedeno sociološko mišljenje koje proizlazi iz Bourdieuove tradicije ne mora nužno označavati postojeće stanje. Naime mnogo je primjera na kojima se vidi kako posjedovanje školskog zvanja nema direktne veze s postojećim društvenim povlasticama. Samim time, osoba koja ne posjeduje određeno zvanje može imati veći društveni ugled ili status od osobe koja ga posjeduje.

kritičkom teorijom društva ugradili temelj analizi i promišljanju svijeta. U drugoj polovici prošlog stoljeća javlja se Situacionistička internacionala.

Situacionistička internacionala bila je mala, ali izrazito utjecajna skupina smještena u Parizu koja je svoju inspiraciju pronalazila u avangardnim umjetničkim tradicijama, a službeno je postojala između 1957. i 1972. godine. Jan D. Matthews (2005) u svojem dijelu *Uvod u situacioniste* zaključuje kako su bili najpoznatiji po svojoj radikalnoj političkoj teoriji i utjecaju na studente i radnike u Francuskoj tijekom svibnja '68. godine⁶. Također, od velike važnosti bio je i njihov istoimeni časopis ("Situacionistička internacionala") u kojoj je situacionist definiran kao "član Situacionističke internacionale koji je teorijski ili praktično uključen u procese konstruiranja situacija" (Hromadžić, 2014: 37). Prema Matthewsu (2005) esencijalni tekstovi za razumijevanje teorijskog okvira Situacionističke internacionale su spomenuto *Društvo spektakla* G. Deborda te *Revolucija svakodnevnog života* Raoula Vaneigema. Osim Deborda i Vaneigema, najistaknutiji članovi Internacionale bili su Michael Bernstein i Alexander Trocchi. Pored utjecaja proizašlih iz avangardističkih smjerova⁷, veliki trag na situacioniste imale su "intelektualne teze lijevo orijentiranih političkih filozofa – prije svega Marxa, Lukácsa i Lefebvrea" (Hromadžić, 2014:38). Situacionistička kritika ponajviše je zahvatila konzumerističke postulate tog vremena te, kako Hromadžić (2014:39) napominje, "spektakl koji je proširen na sve sfere svakodnevice i koji kao ideologija promovira vrijednosti posesivnog individualizma nastojeći odstraniti distinkcije između istine i plagijata, stvarnosti i iluzije". U ovakvom promatranju kritike spektakla sadržana je sva bit suvremene fragmentiranosti klase koja je kao društveni odnos i ekonomsko pitanje odbačena ideologijom plagijata i iluzije. Klasa kao odrednica odnosa društva i sustava te odnosa čovjeka prema čovjeku ne uklapa se u zacrtanu matricu spektakla. Osim toga, spektakl "pokazuje zadivljujuću i zastrašujuću sposobnost reaproprijacije, tendencije k apsorpciji kritičke, opozicijske kulture mišljenja i djelovanja, te komodifikacijske trendove njezine transformacije u komercijalnu robu koja donosi profit" (Hromadžić, 2014:39). Tim procesom kritika kapitalističko konzumerističkog sistema lako može postati tek dio tog istog sistema, a njenom reprodukcijom gubi se važnost poruke.

Mnogo je kritika na situacioniste i samog Deborda radi njihovih ideja. Hromadžić (2014: 40 –

⁶ "U najširem smislu, svibanj '68. danas se poima i promišlja kao simbol generacijskog revolucionarnog otpora, pokrenutog od strane francuskih studenata kojima su se potom priključili i radnici, u čijem se epicentru kritike našla politika tadašnjeg francuskog predsjednika Charlesa de Gaullea. Tražila se promjena smjera francuske politika(jedan od slogana glasilo je: želimo strukture koje će služiti, a ne vladati ljudima), upozoravalo se na niz društvenih i političkih problema. Primjerice na rastuću klasnu podjelu u francuskom društvu, jačanje političke birokracije i narušenu sveučilišnu autonomiju" (Hromadžić, 2014: 37).

⁷ Prvenstveno se misli na pokret *Lettriste* iz 20-ih godina prošlog stoljeća kojeg je vodio pjesnik rumunjskog podrijetla Isidore Isou te na dadaizam i nadrealizam Andréa Bretona (Hromadžić, 2014:38).

41) u svojoj knjizi *Medijska konstrukcija društvene zbilje* napominje samo neke, kao što su nedorečenost kod koncepta "autentičnih ljudskih potreba" (problematika u definiciji i objektivnosti), nerazumijevanje društvenog života posredovanog kulturom i komunikacijom te u konačnici nostalgijom i izgubljenosti kroz politički identitet. Međutim Situacionistička internacionala (a s njom i Debord) imali su vizionarski pristup analizi utjecaja suvremenih trendova koji se javljaju 50. godina nakon pisanja *Spektakla* te je njihov prikaz odnosa čovjek/čovjek, društvo/sistem zauzeo svoje mjesto u spektakularizaciji kojoj se teško može predvidjeti kraj.

Društvo spektakla prvi puta je objavljeno 1967. godine te je već prvo izdanje izazvalo reakcije javnosti. Cijela kritička teorija Situacionističke internacionale 'prevedena' je u knjigu *Društvo spektakla* gdje se prikazuje odnos spektakla spram drugih aspekata života. "Točnije, radi se o tipu difuznog spektakla – koji obilježava moderno društvo spektakla u širokom rasponu od industrije zabave i sporta do uprizorenja politike i protestnih aktivnosti u suvremenom svijetu" (Roberts prema Hromadžić, 2014: 39). U nastavku ovog rada posvetit ću se konkretnim tezama iz Debordovog *Spektakla* koje se dotiču klase i vremena.

3. Društvo spektakla, klasa i vrijeme

3.1. Poimanje klase

"U smislu marksizma raščlanjivanje društva u klase mora se odrediti prema položaju u procesu proizvodnje" (Lukács, 1970: 105).

Klasa kao pojam svojom ulogom kroz povijest u najmanju ruku zauzima mjesto intrigantnog pojma. Ona je od svojeg početka pa sve do danas (kada se više ne govori o klasi koja može ponuditi revolucionarni subjekt) bila zagrljena raznim ideologijama koje su koristeći se pojmom klase naštetile i samom potencijalu klase⁸. Za početak iskoristit ću nekoliko podjela koje Goričar koristi u svojem tekstu *Novija sociologija i Marxovo i Lenjinovo poimanje društvenih klasa* kao uvod u samo poimanje klase. Također, onaj dio klasne teorije koji mene

⁸ U bivšoj Jugoslaviji pojmom "klase" služilo se i u obrani nedemokratskog karaktera države. Naime, samo je radništvo moglo omogućiti napredak društva, održavanje položaja Jugoslavije i ravnopravnost, te se time nije dovodilo u pitanje problem demokratičnosti sistema.

najviše zanima jest pitanje koje i Lukács (1970: 114) postavlja, a to je "koliko dotična klasa "svjesno", koliko pak "nesvjesno", koliko s "točnom", a koliko s "iskrivljenom" sviješću izvršava zadatke koje joj je nametnula povijest" imajući na umu suvremeni kontekst kojeg predstavljam kao trenutak povijesti u kojem društvo spektakla doživljava svoj vrhunac. Kada govorim o "dotičnoj" klasi mislim na radno aktivne ljude na prostoru Republike Hrvatske koji zarađuju prosječnu ili ispodprosječnu plaću te su plaćeni prema satima ili danima koje rade. Prema Državnom zavodu za statistiku, prosječna neto plaća u Republici Hrvatskoj za lipanj 2017. godine iznosila je 6005 kn (Državni zavod za statistiku, 2017). Također polazim iz pretpostavke kako klasno pitanje kao ekonomska odrednica i organizacija društveno hijerarhijskog odnosa itekako postoji samo je odbačena i maknuta iz javnog diskursa.

Prema Goričarovom (1971) razmišljanju danas je moguće uočiti dva poimanja klase. Jedno je ono fluidno, gdje se svatko može izjasniti kojoj klasi pripada po svojem mišljenju, te kojoj klasi bi pripadali ljudi koje poznaje, odnosno ljudi u okruženju. Uzimajući to gledište, radi se o anketiranom obliku analize klasne pripadnosti. "Pod klasom mislimo na dvije ili više vrsta ljudi o kojima važi opće mišljenje da postoje, a pripadnici zajednice podudarno ih svrstavaju u podređene i nadređene položaje" (Warner i Lund prema Goričar, 1971:46). Sociološki gledano, gotovo najveći utjecaj u analizi društvene slojevitosti imao je Max Weber koji je svoju teoriju razlučio na tri stratifikacijska područja u koja spadaju ekonomsko, socijalno i političko područje (Goričar; 1971:46). Ta tri područja temeljena su u odnosu na tri vrste moći, odnosno ekonomskoj, socijalnoj i političkoj moći. "Klasom, pak, smatra on (Weber) svaku skupinu ljudi koja se nalazi u istom klasnom položaju, odnosno istovjetne ili slične stvarne situacije interesa u kojima se nalaze pojedinci ili mnoštvo pojedinaca" (Goričar, 1971:46 – 47). Goričar pojašnjava kako je socijalna moć izjednačena s društvenim ugledom (prestizom) pa možemo govoriti o statusnim slojevima. Ekonomsko stratifikacijsko područje je ono koje mene ponajviše zanima, a upravo to područje je područje klase prema marksističkom nasljeđu. Treća stratifikacijska odrednica tiče se političke moći, odnosno političkih stranaka.

U fokusu rada nalazi se ekonomska odrednica weberijanske stratifikacije, a baviti ću se klasnom teorijom društva čiji je osnivač Karl Marx, a koja se sociološki gledano naziva i konfliktnom teorijom radi konflikata proizašlih iz različitih interesa različitih klasa. Goričar (1971: 47) izvlači Marxovu definiciju klase iz *Osamnaestog Brumaira Louisa Bonaparte* koja glasi: "Ukoliko milijuni obitelji žive u jednakim ekonomskim uvjetima koji odvajaju njihov način života, njihove interese i njihovu naobrazbu od načina života, interesa i naobrazbe drugih klasa i neprijateljski im ih suprotstavljaju, oni su klasa". Osobno ću se više fokusirati na *Otuđeni rad* (kasnije i na *Komunistički manifest* i *Kapital*) Karla Marxa u kojem

on već u samom uvodu prikazuje podjelu društva u dvije klase: klasu vlasnika i klasu radnika, odnosno proletera i buržoazije. Debordova (2003: 21) 88. teza govori kako "jedine dvije klase kojima se bavi Marxova teorija, dvije čiste klase kojima je posvećena cjelokupna analiza *Kapitala*, jesu buržoazija i proletarijat. To su jedine dvije revolucionarne klase u cijeloj povijesti, ali koje djeluju u vrlo različitim uvjetima". Razlika između te dvije klase je u posjedovanju sredstava za proizvodnju, tj. rad. U takvoj podijeli, radnici su lišeni bilo kakvog vlasništva, dok s druge strane vlasnici (buržoazija/ kapitalisti) posjeduju sva vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Stoga Žubrinić (1975:107) zaključuje kako se klasna podjela društva temelji na društvenoj podjeli rada te postojanju privatnog vlasništva nad sredstvima rada. U Marxovoj klasnoj teoriji, jedno od najvažnijih mjesta čini ideja o klasnoj svijesti koja pomaže u identificiranju s oblicima društveno – ekonomskih odnosa. Marx smatra kako se radništvo može ponašati kao "klasa svjesna svojeg položaja i svojih mogućnosti ("klasa za sebe") i kao sloj, tj. skupina po zanimanju koja samo obavlja određeni rad za nadnicu ("klasa po sebi")" (Hrvatska enciklopedija, 2017). Tek kada klasa dospije do stupnja "klase za sebe" tek tada će moći ispuniti svoj revolucionarni potencijal te u konačnici ukinuti samu sebe jer za njom više neće biti potrebe niti će ona imati funkciju.

Možemo reći kako je danas svojevrsna "teorija" individualizma ono što bi trebalo nadomjestiti nedostatak klasne svijesti. Međutim, to je jedan od oblika spektakla kojim se želi svesti društvene krize i izazove na individualni i osobni nivo, a ne kao strukturni problem društva i kolektivni izazov (Pulig, 2013). U konačnici to dovodi do jačanja procesa internalizacije⁹ u službi spektakla koja drži na lancima mogućnost stvaranja neke nove kolektivne svijesti o postojećoj situaciji. Osim individualizma i internalizacije, postupak koji jača spektakl je svakako i depolitizacija. Depolitizaciju možemo promatrati kao "uklanjanje politike iz nekog područja društvenog života", ali se također "terminom depolitizacije označava i opadanje i gubitak zanimanja za sudjelovanje u politici te stanje političke apatije pojedinih društvenih skupina i pojedinaca, kao posljedice političke nemoći" (Hrvatska enciklopedija 2017). Živeći u demokratskom društvu u Republici Hrvatskoj, depolitizacija je sve veći problem. Demokracija označava vladavinu naroda, no vladavina naroda bez naroda može biti sve samo ne demokratski pravedni sustav. Upravo ideologija individualizma, internalizacija i depolitizacija čine skup procesa koji omogućuju uspješnost fragmentiranosti klase. Individue koje ne zanima politika (iako je to jedino važno u političkom smislu u demokratskim sustavima), koji teže lažnoj individualnosti te time postaju zasebne otuđene jedinice te

⁹ Internalizacija: psih. proces usvajanja socijalnih normi, standarda ponašanja i doživljavanja (Hrvatski jezični portal, 2006)

pojedinci koji čvrsto prate postojeće norme spektakla, temelj su fragmentiranosti klase.

Iako su od *Ranih radova*, a samim time i *Otuđenog rada* prošla gotovo i dva stoljeća, teme o kojima je Marx pisao u jednu ruku mogu biti aktualne i danas. Pitanja radničkih prava, odnosa moći i sve većeg nesrazmjera između onih najbogatijih i najsiromašnijih i više su nego očigledna. Naime, prema Guardianovom tekstu iz 2017. godine koji se temelji na izvješću *Oxfam International* organizacije, osmero najbogatijih milijardera na svijetu ima jednako bogatstvo kao 50% ukupne svjetske populacije najsiromašnijih. (The Guardian 2017) S druge strane, 62 najbogatija milijardera posjeduju bogatstvo kao 50% ukupne svjetske populacije (The Guardian 2016). Iako je ropstvo u zapadnim kulturno civilizacijskim prostorima ukinuto za vrijeme Marxova života, neki od oblika ropstva žive i danas, a to su ropstva monetarnog sustava, suvremenog 'otuđenog' rada i nesigurnosti koja proizlazi iz navedenog te u konačnici mjesto gdje se sve navedeno spaja, a to je društvo spektakla. Upravo ove činjenice trebale bi biti suprotnost fragmentiranosti klase jer očito je da, generalizirajući situaciju, odnosi čovjeka i sustava ne funkcioniraju. Teško je povjerovati kako jedna osoba posjeduje bogatstvo ekvivalentno bogatstvu 3.6 milijardi ljudi (The Guardian 2017). Upravo klasa kao hijerarhijski odnos posredovan eksploatacijom i državnim sustavima koji zakonima reguliraju vlasništvo nad imovinom ima mogućnost zaustaviti trend rastućeg nesrazmjera posebice u demokratskim sustavima (kakav je službeno i u Republici Hrvatskoj) gdje bi većina trebala slobodno i svojevrijedno odlučivati o budućnosti.

Kapital je preuzeo ulogu robovlasnika te i sam Marx govori da se "prisvajanje predmeta pojavljuje do te mjere kao otuđenje, da radnik, ukoliko proizvodi više predmeta, utoliko može manje posjedovati i utoliko više dopijeva pod vlast svog proizvoda, kapitala" (Marx, Engels, 1978: 244). Ono što uvijek treba imati na umu jest vremenski kontekst u kojem je Marx živio i u kojem je nastala njegova klasna teorija društva. U današnjem trenutku stvari su nevjerojatno drugačije te se vertikalnom podjelom sve teže može doći do samog vrha u vlasničkim odnosima. Također problematika se javlja kod samog definiranja pojmova; koga se danas može nazvati kapitalistom, a koga radnikom? Živeći u trenutku vladavina korporacija, gdje se sve više elemenata nagomilava pod zajednički nazivnik, teško je uistinu odgonetnuti tko je taj koji posjeduje sredstva za proizvodnju (ako se analizira Marxovim nasljeđem). Govoreći o prostoru bivše Jugoslavije, gotovo je neizvedivo koristiti neki od "marksističkih" alata analize u javnom prostoru i diskursu zbog već spomenutog upisivanja značenja određenom pojmu i generalizacije cijelih epoha pojedinih naroda. U cijeloj takvoj

situaciji, spektakl je taj koji putem medijske propagande, konzumerističke atmosfere, opće komodifikacije društva (neoliberalnog kapitalističkog sistema¹⁰) gura sam sebe i onemogućuje bilo kakav oblik propitkivanja koji bi doveo do konkretnih promjena. Prvenstveno se to treba dogoditi u ljudskoj svijesti, načinu razmišljanja i objektivnom sagledavanju društva oko sebe. "Spektakl je u stanju da podredi sebi ljude, upravo zato što ih je ekonomija već potpuno podredila svojim ciljevima. Spektakl nije ništa drugo nego ekonomija koja se razvija zbog sebe same. To je, u isto vrijeme, vjeran odraz proizvodnje stvari i izobličujuće opredmećenje samih proizvođača" – teza 16 (Debord, 2003: 5). Suvremena fragmentiranost klase nije ništa drugo nego odnos spektakla naspram ljudi, tj. društvena organizacija postavljena u hijerarhiju. Taj odnos je dvosmjernan jer su pojedinci i spektakl u konstantnoj interakciji koja dovodi do otuđenja "čovjeka od čovjeka" na jednoj posve novoj razini, a "spektakl uništava granicu između sebstva i svijeta, gazeći to sebstvo, sa svih strana opkoljeno prisustvom – odsustvom svijeta" (Debord, 2003: 54).

3.2. Društvo spektakla – teze o klasi

U ovom dijelu teksta pokušat ću se pozabaviti Debordovim tezama u kojima se govori o klasi. Iako možemo reći kako je svaka od teza na neki način vezana uz klasno pitanje i klasu, fokusirat ću se na one gdje je direktno uključen pojam klase. Znajući kako je Debord, između ostalog, bio francuski neomarksistički teoretičar i filozof jasno se može zaključiti kako će njegovo poimanje klase proizaći iz marksističkog nasljeđa, ali na radikalniji način uz povremene kritike samog Marxa.

Jedan od načina pomoću kojih spektakl zauzima svoj životni prostor jest upravo njegova moć da u vlastitoj reprezentaciji prikaže simulaciju u kojoj ponajviše izostaje upravo ono reprezentirano. Baudrillard (Baudrillard: 2001:51) u svojoj teoriji simulacije govori o odnosu kapitala i spektakla gdje "kapital više ne pripada redu političke ekonomije: on se koristi političkom ekonomijom kao obrascem simulacije. Cijeli mehanizam tržišnog zakona vrijednosti apsorbirao je i reciklirao širi mehanizam strukturalnog zakona vrijednosti te tako potpada pod treći stupanj simulacije". Ako uzmemo u obzir kako je sam kapital spao pod

¹⁰ "Neoliberalni kapitalizam je smiješno zastarjela i idiotska forma nehumane organizacije društva koja se još uvijek na silu održava na životu zbog interesa zanemarive manjine profitera u takvim društvima. Održavanje na životu tog kapitalističkog dinosaurususa olakšano je i činjenicom da su umovi većine stanovništva planete već tisućama godina programirani zastrašivanjem, nasiljem i propagandom hijerarhije i poslušnosti." (Nagy, 2015).

utjecaj spektakla, onda je jasno kako je cijelo klasno pitanje također ušlo u dio spektakla te kako je posljedica toga fragmentiranost. Guy Debord već u 1. tezi *Društva spektakla* predstavlja život kao ogromnu akumulaciju prizora. Stvarnost je time postala skup slika, a spektakl društveni odnos između ljudi koji je posredovan slikama (Debord, 2003). Kada realnost postane skup slika, tada postaje problem uvidjeti stvarne odnosne moći, a "fetišistički privid čiste objektivnosti u spektakularnom odnosu prikriva činjenicu da je u stvarnosti riječ o odnosima između ljudi i između klasa: kao da neka druga Priroda, sa svojim neupitnim zakonima, dominira cijelim našim okruženjem", teza 24 (Debord, 2003: 6).

I Marxovo i Debordovo poimanje društva temelji se na ideji o besklasnom društvu koje bi došlo do stupnja društvenog razvoja jednakosti da klasne podijele ne bi imale funkciju. Upravo o tome govori 53. teza gdje su "svijest o žudnji i žudnja za sviješću jedan isti projekt, koji u svom negativnom obliku teži ukidanju klasa i ka tome da radnici direktno raspoložu svim aspektima svoje aktivnosti. Suprotnost tom projektu jeste društvo spektakla, u kojem roba sagledava samu sebe, u svijetu koji sama stvara" (Debord 2003: 12). Iako mnogi smatraju takvu teoriju utopijskom posebice nakon godina života u neoliberalnom kapitalističkom sistemu gdje su, često propagirane, "jednake mogućnosti za sve" daleko od istinske jednakosti, Debord je smatrao kako je ona ostvariva putem radikalne promjene. Teško je govoriti o mogućnosti promjena kada su centri moći sakriveni, a sumnja koja se širi, između ostalog i teorijama zavjera uništava povjerenje koje je ljudima ostalo u ovaj sistem. Međutim, spektakl prikriva vladajuću količinu moći te time umanjuje njezinu snagu i mogućnost kontrole masa. Debord (2003: 28) u svojoj 106. tezi *Društva spektakla* napominje kako je "vladajuća totalitarno – ideološka klasa gospodar izokrenutog svijeta: što je ta klasa moćnija, ona više inzistira na tome da zapravo ne postoji, a svoju moć koristi prije svega zato da bi nametnula to viđenje [...] Iako je njeno postojanje svuda očigledno, birokracija, kao klasa, mora biti nevidljiva. Posljedica toga je da cijeli društveni život postaje oblik ludila. Društvena organizacija totalnog krivotvorenja potiče iz te osnovne kontradikcije." Uz ovu tematiku posebna važnost pridaje se medijima i njihovom utjecaju na recipijente poruka. Iako je poznato kako su medijske politike ovih prostora nepotpune ili ih uopće nema, mediji su uglavnom u privatnom vlasništvu ili pod ideološkom palicom vladajuće većine (čitaj: manjine)¹¹. "U Hrvatskoj nikad do sada nije donesena eksplicitna medijska strategija. Umjesto

¹¹ Uzimajući u obzir podatke Državnog izbornog povjerenstva, na zadnjim parlamentarnim izborima u Republici Hrvatskoj, na izbore je izašlo 52,59% birača, odnosno 1.979.277 ljudi. Pošto znamo da niti jedna stranka nije osvojila 100% glasova (odnosno da tih 52,59% birača nije glasalo za istu stranku) jasno se može zaključiti kako je većinu izabrala manjina. Imajći na umu *Medijski integritet* Helene Popović iz kojeg se može iščitati

toga, politike koje se tiču medija „uvezene“ su kao dio procesa 5 pristupanja EU" (Popović, 2014:58). Samim time što je većina medija privatna, pa tako EPH pokriva 60 posto novinskog tržišta, a Styria 30 posto, što zajedno iznosi 90 posto cjelokupnog tržišta u Hrvatskoj (Popović, 2014:76) jasno se može protumačiti kako će privatni interesi i razni lobiji uključeni u medijsku utrku imati glavnu riječ u stvaranju javnog mijenja i u kreiranju prostora javnog diskursa. O medijima će još kasnije biti riječi pošto oni zauzimaju veliki dio kojim se služi spektakl, a svojim utjecajem potpomažu procesu fragmentiranosti klase.

3.3. Društvo spektakla – teze o vremenu

Debord posebni značaj pridaje vremenu i to u smislu historije, cikličnog¹² i pseudocikličnog vremena o kojem govori u *Spektaklu*. Također, zanima ga vrijeme koje je društveno usvojeno, koje se koristi tijekom i nakon proizvodnje te višak koji ostaje i kojim se koristi spektakl u tzv. spektakularnom vremenu¹³. U svojoj 128. tezi *Društva spektakla*, Debord (2003:35) govori kako se "društveno usvajanje vremena i samoproizvodnja čovjeka ljudskim radom događaju u društvu podijeljenom na klase. Moć koja se konstituirala iznad siromaštva društva u kojem vlada ciklično vrijeme, klasa koja organizira taj društveni rad i prisvaja njegov ograničen višak vrijednosti, istovremeno prisvaja i vremenski višak vrijednosti koji je rezultat njene organizacije društvenog vremena...". Klasa koja posjeduje moć putem vremena ima mogućnost kreiranja onog viška koji ostaje te ima prevlast nad cjelokupnom organizacijom života. Spektakl je u službi te klase. On računa na probleme podčinjene klase te joj u slobodno vrijeme nudi sadržaje koji će zaokupiti kompletnu realnost čovjekove bijede i pružiti mu lažno utočište u kojem su stvari lijepe i nasmiješene kao lica "celebrity" zvijezda koje čvrsto stoje kao ideali sreće i uspjeha. Spektakl stvara simulaciju stvarnosti kao vrstu ovisnosti koja nudi bijeg, ali ne "ubija" trenutno već sporo, dugo i mukotržno. Spektakularno vrijeme je dio pseudocikličnog vremena. Debord (2003:40) je pseudociklično vrijeme u svojoj 150. tezi definirao kao "vrijeme potrošnje koja je svojstvena modernom ekonomskom

povezanost vladajućih i medijskih vlasničkih struktura, zaključujemo kako je (nepostojeća) medijska politika, politika manjine.

¹² "Kada složeni društvo postane svjesno vremena ono će nastojati negirati ga: ono naime, vidi vrijeme ne kao nešto što prolazi, već kao nešto što se vraća. Statično društvo organizira vrijeme u skladu sa svojim neposrednim doživljajem prirode, dakle po modelu cikličnog vremena" (Debord, 2003: 34).

¹³ "spektakularno vrijeme je iluzorno proživljeno vrijeme realnosti koja se neprestano preobražava" (Debord, 2003:41)

preživljavanju, uvećanom preživljavanju u kojem je svakodnevno iskustvo lišeno odlučivanja i podvrgnuto ne više prirodnom poretku, već pseudoprirodi koja se razvila iz otuđenog rada..." Otušeni, prekarni rad današnjeg društva (govoreći o prostoru bivše Jugoslavije) ulazi u pseudociklično vrijeme zasnovano na proizvodnji robe te i samo postaje potrošna roba. Trenutni oblik surovog kapitalizma orijentiran je na prodaju tog vremena kao robe koja u sebi spaja različite oblike roba. (Debord 2003.) "Tako se sve moćnijoj ekonomiji usluga i 'slobodnog vremena' može pojaviti formula 'sve je uključeno u cijenu', bilo da je riječ od spektakularnom živom okruženju, kolektivnim turističkom pseudoputovanju, pretplati na potrošnju kulturnih dobara ili prodaji same društvenosti..." (Debord, 2003: 41). Kompletna realnost postaje roba. Ljudska svijest ne može biti imuna (a niti pruža otpor) na to, pa i sama postaje oblikom robe kojom se trguje na način brisanja svijesti o realnim problemima te o mogućnosti klasne identifikacije u nekom novom obliku. Njoj bi cilj i smisao trebao biti stavljanje čovjekova života iznad otimanja za profit te istinskom direktnom demokracijom omogućiti da manjina nema pravo iskorištavanja i uništavanja većine.

Moderno društvo svojim tehnološkim napretkom, ali i cjelokupnom globalizacijom teži uštedi vremena. Najbolji primjeri za to su prijevoz ili hrana koja je gotova i spremna za konzumiranje grijanjem u mikrovalnoj. Realnost je svedena na što veću i bržu izmjenu slika, a spektakularno vrijeme je vrijeme provedeno u konzumiranju slika kao i sama slika potrošnje vremena (Debord 2003: 41). 153. teza govori o manipulaciji slikama i lažnom prikazu dokolice i odmora koji dominiraju društvenom slikom potrošnje vremena. Međutim "upravo u tim trenucima koji su dodijeljeni životu, spektakl se razvija i reproducira i tako postiže veći stupanj intenziteta. Ono što je prikazano kao pravi život, pokazuje se samo kao još spektakularniji život" (Debord, 2003: 41). Spektakl ne dopušta okretanje prema povijesti i samim time učenje iz navedenog. Ljudska povijest uglavnom je puna primjera kako se premalo ili ništa ne uči na vlastitim greškama. Tako je rat i dalje najprofitabilnija grana ekonomije (kao i u srednjem vijeku), a crkveni utjecaj na državne institucije i dalje je u mnogim zemljama (pre)velik. Ono što spektakl posebno želi kontrolirati je već spominjana svijest. Snaga kolektiva, zajednice je dovoljno jaka da ima mogućnost promjene. Međutim, "spektakl, kao način na koji današnje društvo paralizira historiju i sjećanje i suzbija svaku historiju koja proizlazi iz historijskog vremena, jest lažna svijest vremena" (Debord, 2003: 41). Razina lažne svijesti dosegla je nivo da se više ne govori niti o istinitosti niti o svijesti. Sve dok se održava postojeće stanje spektakl je neugrožen. On je "vrhunac ideologije jer on najpotpunije otkriva i izražava suštinu svih ideoloških sistema: osiromašenje, porobljavanje i negaciju stvarnog života. Spektakl je materijalni izraz odvajanja i otuđenja između čovjeka i

čovjeka", teza 215.(Debord, 2003:53).

Posljednja teza *Društva spektakla* upravo je na tragu oslobođenja i besklasnog društva koje je ostalo želja mnogih teoretičara, ali i običnih ljudi željnih jednakosti i pravde. "Samooslobođenje našeg vremena je oslobođenje od materijalne osnove izokrenute istine. Tu historijsku misiju uspostavljanja istine u svijet ne mogu ostvariti niti izolirani pojedinci, niti rascjepkane i manipulirane mase. To može postići samo klasa koja je u stanju da ukine sve klase [...] To će biti moguće tek kada se pojedinci neposredno povežu s općom historijom, a njihov dijalog stekne sposobnost da postavlja vlastite uvjete" (Debord, 2003: 54 – 55).

4. Kulturna industrija - konzumerizam i mediji

4.1. Kulturna industrija

Jedna od najznačajnijih knjiga Frankfurtske škole zasigurno je *Dijalektika prosvjetiteljstva* Maxa Horkheimera i Theodora Adorna, prvi puta objavljena 1947. godine. Frankfurtska škola imala je veliku važnost jer kroz svoju kritičku teoriju društva "odbacuje ekonomski determinizam i zagovara relativnu kulturnu autonomiju, koju s jedne strane doživljava kao instrument kapitalističke manipulacije, a s druge kao mogući izvor za utopijsko rješenje" (Hromadžić, 2014: 34). U ovim poglavljima pokušat ću prikazati pojam konzumerizma i medijsku ulogu u službi spektakla. Prije same analize navedenih pojmova ne smije se izostaviti poglavlje spomenute *Dijalektike prosvjetiteljstva* pod naslovom "Kulturna industrija", koja je bila temelj u daljnjoj teoriji potrošačkog društva i medija. *Kulturna industrija* nudi pesimističan pogled na potrošačko društvo te pokušava sagledati ulogu medija u kreiranju ideja kulturnih industrija. Također, analizira segmente kulturnih industrija koji se manifestiraju u holivudskim filmovima, televizijskim serijama, književnim uspješnicama, muzičkim hit ljestvicama itd. (Hromadžić, 2014:34). Potrošači uronjeni u ideologiju konzumerističkih ciljeva nesvjesno doprinose njezinom napretku, a kulturna industrija obećava neostvarivo. "Kulturna industrija onu istu svakodnevicu nudi kao da se radi o raju" (Horkheimer, Adorno, 1974: 147). Spomenute strategije možemo pronaći i u samom

spektaklu koji kreiranjem lažne svijesti, akumulacijom i odnosom slika te simulacijom stvarnosti održava postojeći status quo. U *Kulturnoj industriji* veliki značaj posvećen je zabavi. Rad u kapitalističkom sistemu u korak prati spektakl, ali i obratno, pa tako "zabavu traži onaj tko želi uteći mehaniziranom radnom procesu da bi mu bio iznova dorastao" (Horkheimer, Adorno, 1974:142). Kao što Adorno i Horkheimer (1974) tvrde, ideologija (u ovom kontekstu spektakla) ne dopušta kulturnoj industriji osjećaj grižnje savjesti zbog konstantne reprodukcije uvijek istog na čemu se i temelji industrija. Najveća snaga nalazi se upravo u tome da se kultura prevela u sferu potrošnje, a uzimajući u obzir Horkheimerovo i Adornovo shvaćanje kulture kao "načina na koji činimo stvari, izražavamo doživljaje, ukratko shvaćamo i tumačimo svijet oko nas" (Hromadžić, 2014: 35) može se zamisliti opseg i jačina djelovanja.

Kao što Hromadžić (2014) zamjećuje u svojoj knjizi *Medijska konstrukcija društvene zbilje* na odnos frankfurtovaca prema masovnim medijima utjecala su dva aspekta. Prvi aspekt je njihov rad i osnivanje Instituta za društvena istraživanja koji se poklapa s godinama nacističke propagande u Njemačkoj koja se ponajviše očitovala putem medija. Drugi aspekt je njihov boravak u Americi gdje se odvijala komercijalizacija masovnih medija, odnosno tržište je zadobilo svoju ulogu u kreiranju medijskih politika. Njemačke nacističke propagande kao takve više nema, no medijske politike postale su vrlo cijenjena roba s velikim udjelom u tržištu kapitala.

4.2. Mediji i spektakl

Iako je određeni dio društva prema medijima indiferentan, mnoge studije pokazale su kako oni nisu samo obični prijenosnici informacija već aktivni sudionici u konstrukciji društvenog, ekonomskog, kulturnog, političkog, ali i svakog drugog oblika života. Njihova moć je velika, a kapital kojim upravljaju nezamisliv. Međutim, ono što je bitno jest činjenica da mediji nisu samo zrcalo društva (odvojeno od društvene stvarnosti) koje reflektira postojeću realnost onakva kakva jest, već upravo suprotno "oni su dio društvene realnosti, doprinoseći njezinim obrisima, logici i smjernicama njezina razvoja pomoću socijalno artikuliranog načina putem kojeg mediji oblikuju naše percepcije" (Bennett prema Hromadžić, 2014: 19). Za razliku od Bennetta, kao što to Hromadžić (2014) piše, u tradiciji kulturalnih studija jedan od predstavnika birminghamske škole, Stuart Hall, promatra medijsku ulogu kroz prizmu ideologije. Poimanje i promatranje medija zadužio je svojim tezama o kodiranju/dekodiranju

te načinu distribucije informacija, pa stoga "puki povijesni događaj ne može, u takvom obliku, biti prenesen primjerice u televizijskim vijestima [...] događaj mora postati 'priča' prije no što može postati komunikacijski događaj" (Hall prema Hromadžić, 2014: 20). Kada vijest postane priča ona je upakirana u neku ideološku funkciju, a imajući u vidu spektakularizaciju životnih segmenata, mediji nisu ostali imuni. Mediji su konstantno polje hegemonijske borbe za prevlast u kojem se sukobljavaju razni interesi – od kulturnih i ekonomskih, do socijalno - klasnih i političkih (Hromadžić, 2014: 23). Svojim reklamnim terorom te odabirom što i na koji način prikazati (pretvoriti u "priču") pripomažu spektakularizaciji koja u konačnici dovodi do depolitizacije. Ljudi gube interes za politikom i njezinom važnošću, hraneći se spektaklom. "Celebrity kulturom", kako napominje Hromadžić (2014:23), odnosno estradizacijom, medijski pejzaži sve više "postaju tek puki okviri za medijsku reklamu u svrhu maksimalnog povećanja zarade".

60- ih godina prošlog stoljeća birminghamski Centar za suvremene kulturalne studije¹⁴ donio je "prijelomnicu u razumijevanju društvenih i kulturalnih utjecaja masovnih medija i medijskih publika" (Hromadžić, 2014: 31), te se samim time etabliralo novo polje suvremenih medijskih studija. U 24. tezi *Društva spektakla*, Debord (2003: 6-7) masovne medije opisuje kao "najpovršniju manifestaciju" spektakla koja "prodire u društvo putem tehničke aparature", dok se "svi mediji preporučuju vladarima postojećeg poretka kao sredstvo za sprovođenje posebnih oblika upravljanja".

Pa kakvu ulogu imaju mediji u procesu fragmentiranosti klase? Javnost možemo definirati prema Habermasovom poimanju gdje je ona područje posredovanja između civilnog društva i države (Tanta, 2007). Prema tome, sudjelovanjem u komunikacijskom alatu kojeg sagledavamo kao javnost, osoba predstavlja svoje krajnje odluke. S druge strane javno mnijenje možemo proučavati kao "nedovoljno utemeljeno mišljenje u kojem su izražena stajališta o nekoj temi koji, kada postanu dovoljno snažni, vode prema verbalnim i fizičkim akcijama" (Tanta, 2007:15). Mediji pomoću uvjeravanja (načina formiranja javnog mnijenja) kojeg promatramo kao "pokušaj da se pridobije potpora i slaganje druge osobe kroz argumentiranje, savjetovanje ili nagovaranje" pomoću statističkih i empirijskih podataka, emocija ili personaliziranja formiraju određeno mišljenje (Tanta, 2007:18). Stoga imati moć

¹⁴ "Centar za suvremene kulturalne studije Sveučilišta u Birminghamu (Centar for Contemporary Cultural Studies, CCCS), osnovao je 1964. Richard Hoggart i smatra se svojevrsnim nastavkom tradicije temeljene na neomarksističkim idejama kritičke teorije društva Frankfurtske škole. Ipak, tradicija birminghamskih kulturalnih studija manje je elitistička od Frankfurtske škole. Također, ovaj smjer – koji se već od ranih šezdesetih uspostavio na modelima povezivanja do tada međusobno dosta različitih disciplina humanistike i društvenih znanosti, poput sociologije, kulturne i socijalne antropologije, filozofije, studija književnosti, komunikologije, političke ekonomije, studija filma, povijesti umjetnosti, itd. – zapravo je začetak onoga što danas nazivamo interdisciplinarnošću ili transdisciplinarnošću" (Hromadžić, 2014: 31 – 32).

nad mnijenjem zapravo označava "pokušaj da se ponašanje pojedinaca i skupina nadzire pomoću više ili manje vješte manipulacije simbolima ili idejama" te upravo ovaj proces "označava glavni preokret u metodi vladanja, i u tome smislu grube metode vladanja silom i prinudom zamijenjene su suptilnom tehnikom uvjeravanja" (Tanta, 2007:20). Mediji u kreiranju javnog mnijenja koriste oblik manipulacije kojem je konačni cilj utjecati na društvo. Ako uzmemo u obzir definiciju klase prema kojoj je ona hijerarhijski društveni sustav onda možemo ustvrditi kako mediji itekako potpomažu održavanju tog istog sustava. Razlog tome pronalazimo u odnosu vladajuće klase s privatnim interesima koji upravljaju medijima (a i sami su vlasnici istih) o kojima govori i Popović u *Medijskom integritetu*. Ako javno mnijenje toliko gura ideologiju individualizma u javni prostor kao jedinu ispravnu¹⁵, dok s druge strane oblik identifikacijskog povezivanja putem klasnih pitanja ima negativan predznak radi neutemeljenih epiteta i značenja dodijeljenih zbog prošlih vremena i sistema (npr. jugoslavenske radničke klase), onda je jasno kako mediji imaju snažni utjecaj na fragmentiranost klase i na podupiranje postojećeg hijerarhijskog sustava. Međutim važno je napomenuti kako mediji imaju i veliku mogućnost u procesu osvješćivanja ljudi i upoznavanja istih s problemima postojećeg sustava i vladajuće klase. Donošenjem javne medijske politike u čijem bi kreiranju sudjelovali svi medijski stručnjaci Republike Hrvatske voljni djelovanja, a nevezano uz političko opredjeljenje, mogao bi se dogoditi pomak u društvenoj funkciji i mogućnosti medija.

4.3. Konzumerizam i spektakl

Ovo poglavlje posvećeno je spektaklu kroz konzumerizam i njegovom odnosu prema društvu i fragmentiranosti klase. Kada se govori o konzumerizmu važno je znati kako to nije pojam ili pojava nastala prije dvadeset/trideset godina, već da svoj početak ima u prvoj polovici prošlog stoljeća na području SAD-a. Jedan od glavnih "krivaca" za pojavu novog konzumerističkog koncepta bio je rođak Sigmunda Freuda, Edward Bernays koji je vjerovao kako se rast prodaje može dogoditi povezivanjem simbola potrošačke industrije sa simbolima nesvjesnog (Hromadžić, 2008). Na njegovim idejama osjećaja, strahova, želja i nadanja, bankar Paoul

¹⁵ Uzimajući u obzir individualizam kao postojanje izoliranih ili samodovoljnih individuuma koji tim istim procesom upravo postaju sve više slični, a ne jedinstveni

Mazura vjerovao je u promjenu "američkog mentaliteta iz kulture potreba u kulturu želja, pri čemu je potrebno trenirati ljude da žele, da žude za novim stvarima, čak i prije nego što su stare stvari do kraja konzumirane" (Hromadžić, 2008:10). Upravo logikom kako su želje glavni pokretači potrošačkih interesa (a ne isključivo potrebe) došlo je do "konzumiranja konzumerističke želje (Bauman prema Hromadžić, 2008:10). U već spomenutoj ideologiji 'individualnosti' konzumerizam ima važnu ulogu. Naime, posjedovanjem proizvoda (njihovom kupnjom, ispunjenjem želje) može se proizvesti vlastiti identitet. Time se područje identiteta iz pretpostavke "biti" pomiče na pretpostavku "imati". "Proizvod ti pomaže da izraziš sebe, da budeš ono što smatraš da jesi, ono što želiš biti. Identitet, zapravo, možeš kupiti" (Hromadžić, 2008:16). Vjerovanjem u ovu laž ljudi žele biti posebni, drugačiji od većine, jedinstveni i originalni. Ne shvaćaju kako upravo time čine ono što spektakl od njih i očekuje – postaju i oni jedan od oblika robe s vjerovanjem u vlastitu individualnost. Suvremena fragmentiranost klase jest hijerarhijski društveni odnos kojim se održava postojeće stanje. Procesom fragmentiranosti klase dokida se kolektiv te se društvo svodi na pojedince i zasebne individue. Konzumerizam se vodi prema željama te potiče vlastitu želju prema individi koja mora biti obilježena nekim proizvodom. "Korporacije su proizvele i potakle, a potom u isti mah i profitno iskoristile, čitav spektar ideja o posebnosti, autonomnoj individualnosti, originalnosti, osobnom zadovoljstvu, nekonformizmu... Otkrile su nepregledno područje zarade omogućeno stvaranjem novih životnih obrazaca, stilova i pristupa. Bio je to početak lifestyle marketinga i kulta 'novog individualizma' " (Hromadžić, 2008: 16). Takva vrsta lažne individualnosti razbija društvo i dovodi do mnoštva individua koje pogoduju spektaklu u njegovom potrošačkom naumu te ujedno sudjeluju u fragmentiranosti klase. Također važno je napomenuti odnos medija i konzumerizma gdje su medijske reklame konzumerističkih ciljeva (potrošnje) važni dio fragmentiranosti. Pojedinaac se svodi na jedinku kojoj se nudi ideal originalnosti i jedinstvenosti što dovodi do razvodnjenosti kolektiva. Ujedno, pojedinci koji žele postići originalnost putem spektakulariziranog ideala originalnosti upravo postaju slični i neoriginalni. U tome se sastoji fragmentiranost klase koja ne može postići svijest i identifikaciju ukoliko su pojedinci otuđeni ideologijom lažnog individualizma. Svijest i identifikacija trebale bi biti dvije odrednice koje bi omogućile početak suprotstavljanja postojećem hijerarhijskom odnosu tj. organizaciji društva.

Kako je vrijeme spektakla ujedno i vrijeme postmodernizma u kojem se raskida s mnogim postojećim paradigmatama, tako se i na potrošnju počinje gledati drugačije. Ona nije više samo kupovina određenih uporabnih proizvoda nego se konzumerističkom potrošnjom "ne kupuju

samo neposredni proizvodi u njihovoj upotrebnoj vrijednosti, već kupujemo znakove, simboličke reprezentacije koje virtualno egzistiraju na mjestu proizvedenog materijalnog supstrata" (Hromadžić, 2008: 21). Ako pogledamo jednu od prvih teza *Društva spektakla* vidjet ćemo da ona govori o akumulaciji prizora, vlastitoj jedinstvenosti koja je odvajava od stvarnosti i sačinjava lažni svijet – lažnu realnost. Konzumerizam upravo to čini. Odmicanjem ljudi u lažne sfere života zaposjeda prostor vremena te time priprema većinu za novi prekarni radni dan. Spektakl je izgradio samoodrživi sustav koji sam sebe nadopunjuje. Na isti način djeluju i mediji. Konzumerizam bez medija, ali i mediji bez konzumerizma neodvojive su pojave. Već je Debord (2003:16) shvatio kako se "val entuzijazma za određenim proizvodima stimulira uz pomoć svih sredstava komunikacije. Neki film je u stanju pokrenuti modnu groznicu: neki magazin, koji otkriva nova mjesta noćnog života, pokreće cijelu liniju novih proizvoda. Neprestana izmjena tih čudnih trendova ukazuje na činjenicu da masovna roba postaje sve apsurdnija, da je sama ta apsurdnost postala roba". Situacije se od onda do danas za nekoliko puta uvećala pa više nije potreban film da pokrene trend, već se za to pobrinula spomenuta "celebrity kultura" kako bi se trendovi što brže i što lakše izmjenjivali.

Konzumerizam možemo proučavati kao novu vrstu religije gdje su potrošači vjernici, a šoping centri njihovi hramovi. Ovako zapažanje spominje Hromadžić (2008:50) u svojoj knjizi *Konzumerizam* te napominje: "Šoping centri kulturi potrošnje i konzumerizma donose gotovo religijske karakteristike, navike i načine kupovanja čine sve više nalik religijsko – obrednim praksama zanimljivim za sociološko – kulturološke i antropološke studije". Također, na našim prostorima (ali i šire) poznata je rasprava oko rada nedjeljom gdje se tradicionalna Crkva bori s novom, konzumerističkom religijom. Osim toga, šoping centri nisu samo hramovi, oni su i mjesta okupljanja kao forumi u starom Rimu ili parkovi danas. Cilj je omogućiti ljudima cjelodnevni boravak uz piće, hranu, dobru atmosferu, zabavu i naravno – potrošnju. "Spektakl je novac koji može samo da se gleda, jer je u njemu sva upotrebna vrijednost već razmijenjena za totalitet apstraktnih predstava. Spektakl nije samo sluga lažne korisnosti, već je i sam lažna upotreba života" – teza 49. (Debord, 2003: 11 – 12).

5. Zaključak

U današnjoj organizaciji društva čovjekov život postaje sve više fragmentiran. Od nesigurnosti za radno mjesto do druge krajnosti smještene u virtualnom prostoru i simulaciji života putem online zajednice. Procesi u društvu su izrazito dinamični te se s jedne strane govori o mogućnosti ljudskog života izvan planeta Zemlje, dok se s druge strane nisu riješila bazična pitanja organizacije. Radi se o pitanjima odnosa ljudi poredanih u hijerarhijski sustav koji je organiziran prema tome koliko tko posjeduje. Također u takvom je poretku sadržana razina moći i društveni status. Suvremena fragmentiranost klase je posljedica spektakularizacije društva te je upravo u njoj sadržan cjelokupan društveni odnos temeljen na vrijednostima spektakla (nesigurna dinamičnosti, lažna individualnost, potrošnja, simulacija, iluzija, laž, blještavilo, manipulacija itd.). Iako je u današnjem vremenu nerealno očekivati mogućnost organiziranja bilo kakvog klasnog pokreta koji bi ponudio suprotnost navedenom poretku, moguće je očekivati postepeno osvješćivanje ljudi. U prilog tome ide sve veće zanimanje za obrazovanje (kurikularna reforma u Republici Hrvatskoj), ali i pojava lijevo orijentiranih stranka na političkom polju koje se temelje na kritici sadašnjeg sistema te zagovaraju neki oblik klasne identifikacije. Međutim vrijeme će pokazati njihovu ozbiljnost i namjeru.

Iako bi se moglo još mnogo toga reći u vezi spektakla, pogotovo ako ga se promatra iz suvremene perspektive, teško je predvidjeti bilo kakav oblik njegove budućnosti. Poput kancerogenog tkiva on je ušao u svaku strukturu društva te ga je nemoguće ukrotiti bez da se oštete postojeće zdrave strukture. Protiv spektakla se treba boriti. Međutim, svakako je potrebno izostaviti suvišno moraliziranje. Tim činom moraliziranja gubi se svaka mogućnost istinske kritike i pokušaja suočavanja sa spektaklom. U kontekstu današnjeg vremena potrebno je ojačati svijest. Kada bi ljudi pokušali shvatiti zašto su društveni odnosi takvi da se o njima mora pričati (bilo na mikro ili makro razini), zašto je sustav nepravedan već u svojem samom početku te zašto se propagiraju određene teme, dok se druge izbacuju iz javne komunikacije, potreba za napadačko moralizatorskom vrstom razgovora¹⁶ ne bi bila potrebna. Spektakl je generalno neizbježan, stoga je od najveće važnosti razumijevanje konzumerističkih ciljeva, medija, reklama i šoping centara jer se jedino tako može ući u dublje suočavanje s problemom čiji su razmjeri nezamislivi. Komodifikacijom gotovo svakog aspekta života (bio on kulturni, obrazovni, zdravstveni, politički itd.) došlo je do suvremene

¹⁶ Parafrazirajući jednog profesora, manje je bitno hoće li se popiti boca Coca Cole već je mnogo važnije razumijevanje što jest korporacija *Coca Cola*, na kojim principima ona posluje, kakav utjecaj ima na društvo, na radnika – pojedinca, na prirodu te na koji način dolazi do ostvarenja svojih ciljeva...

fragmentiranosti klase te danas najprije možemo (i moramo) pričati o klasi potrošača. Klasno pitanje, ne kao ideološki produkt bivših sistema i spektakla na drugi način, već kao pitanje socijalno ekonomskih uvjeta života i društvenih odnosa koji iz toga proizlaze mora ponovo postati pitanje najvećeg prioriteta.

Jedan od mogućih odgovora na spektakl jest poticanje područja humanistike te hvatanje u koštac s pojmom kulture. Već spomenuti Raymond Williams govori kako je "kultura jedna od dvije ili tri najsloženije riječi u engleskom jeziku" (Williams prema Duda, 2002:7) te upravo radi toga multidiskurzivnost kulture mora pokušati steći što veću autonomiju. Imajući u vidu Williamsovu treću odrednicu u određivanju značenja kulture koja se ujedno i naziva 'socijalna' gdje je kultura "sveukupan način života, i kao umjetnost i kao učenost" (Duda, 2002: 15) jasno je kako je upravo ona najveći segment spektakla, a samim time i najveće polje borbe. Duda (2002:16) u svojoj knjizi *Kulturalni studiji* napominje kako se "kultura premješta iz elitističke oaze vječnih vrijednosti, velikih umjetničkih djela i uzvišenosti duha u obično iskustvo svakodnevnog života", stoga održimo kulturu živom, snažnom i autonomnom, spremnom na odgovor spektakularizaciji života i odnosa koje on donosi.

6. Literatura

1. Baudrillard, J. (2001) "Simbolička razmjena i smrt", u: *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2001.
2. Debord, G. (1967/2003) *Društvo spektakla*, prev. Aleksa Golijanin, Beograd: Porodična biblioteka
3. Duda, D. (2002) *Kulturalni studiji, ishodišta i problemi*. Zagreb: Sintagma
4. Hromadžić, H. (2008) *Konzumerizam, potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk
5. Horkheimer, M., Adorno, T. (1974.) "Kulturna industrija", u: *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša

6. Hromadžić, H. (2014) *Medijska konstrukcija društvene zbilje, socijalno – ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla*. Zagreb: Tragom struke
7. Katunarić, V. (1990) *Teorija društva u Frankfurtskoj školi*. Zagreb: Naprijed
8. Koković, D. (2004) "Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje", u: Nemanjić, M., Spasić, I. (ur.) *Nasleđe Pjera Burdijea, pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 39 – 48
9. Lukács, G. (1970) *Povijest i klasna svijest*. Zagreb: Naprijed
10. Marx, K. (1973) *Kapital: kritika političke ekonomije: I–III*. Beograd: Prosveta
11. Marx, K., Engels F., (1978) *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed
12. Popović, H., Hrvatin S. B., Petković, B. (2014) *Značaj medijskog integriteta, vraćanje medija i novinarstva u službu javnosti*. Zagreb: Centar za istraživačko novinarstvo
13. Žubrinić, D. (1975) *Marksizam i teorije elita*. Zagreb: Suvremena misao
14. Bendek, W. (2012) *Understanding human rights, manual on human rights education*. European Training and Research Centre for Human Rights and Democracy (ETC), http://www.etc-graz.at/typo3/fileadmin/user_upload/ETC-Hauptseite/manual/versionen/english_3rd_edition/Manual_2012_FINAL.pdf, (stranica posjećena 26. kolovoza 2017.)
15. Državni zavod za statistiku (2017) *Prosječna neto plaća*, <https://www.dzs.hr/>, (stranica posjećena 4. rujna 2017.)
16. Elliott, L. (2016) *Richest 62 people as wealthy as half of world's population, says Oxfam*. The Guardian, <https://www.theguardian.com/business/2016/jan/18/richest-62-billionaires-wealthy-half-world-population-combined> (stranica posjećena 5. rujna 2017.)
17. Elliott, L. (2017) *Worlds eight richest people have same wealth as poorest 50%*. The Guardian, <https://www.theguardian.com/global-development/2017/jan/16/worlds-eight-richest-people-have-same-wealth-as-poorest-50>, (stranica posjećena 5. rujna 2017.)
18. Goričar, J. (1971) *Novija sociologija i Marxovo i Lenjinovo poimanje društvenih klasa*. Politička misao: časopis za politologiju, <http://hrcak.srce.hr/115292>, (stranica posjećena 19. kolovoza 2017.)

19. Hrvatska enciklopedija. (2017) *Društvene klase*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16318>, (stranica posjećena 22. kolovoza 2017.)
20. Hrvatska enciklopedija (2017) *Depolitizacija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14621> (stranica posjećena 21. kolovoza 2017.)
21. Jarić Dauenhauer, N. (2017) *Stiže Lex Boras: Rektori će biti faraoni, a visoko obrazovanje će propasti*. Index.hr (2017), <http://www.index.hr/vijesti/clanak/stize-lex-boras-rektori-ce-biti-faraoni-a-visoko-obrazovanje-ce-propasti/968278.aspx>, (stranica posjećena 4. rujna 2017)
22. Matthews, J. D., (2005) *An Introduction to the Situationists*. The Anarchist Library, <https://theanarchistlibrary.org/library/jan-d-matthews-an-introduction-to-the-situationists>, (stranica posjećena 21. kolovoza 2017.)
23. Nagy, P. (2015) *Čime bi trebalo zamijeniti taj izrabljivački neoliberalni kapitalizam?* Advance, <http://www.advance.hr/vijesti/cime-bi-trebalo-zamijeniti-taj-izrabljivacki-neoliberalni-kapitalizam/>, (stranica posjećena 20. kolovoza 2017.)
24. Područno znanstveno vijeće za humanističke znanosti (2012) *Izjava o ugroženosti humanističkih znanosti*, Zagreb (2012). <http://www.universitas.hr/wp-content/uploads/2012/12/Izjava-Podru%C4%8Dnog-znanstvenog-vije%C4%87a-za-humanisti%C4%8Dke-znanosti-o-ugro%C5%BEenosti-humanisti%C4%8Dkih-znanosti.pdf> (stranica posjećena 4. rujna 2017.)
25. Pulig, S. (2013) *Proletarizacija i klasna svijest*. Novosti (2013), <http://arhiva.portalnovosti.com/2013/10/proletarizacija-i-klasna-svijest/>, (stranica posjećena 24. kolovoza 2017)
26. Solar, A. (2016) *Burno na Filozofskom*. Večernji list (2012), <https://www.vecernji.hr/vijesti/upravo-se-ispisuju-neke-od-najtamnijih-stranica-ovog-fakulteta-1115540>, (stranica posjećena 4. rujna 2017.)
27. sub.Media (2016.) *What is class?* subMedia, <https://sub.media/video/what-is-class/>, (stranica posjećena 4. rujna 2017.)
28. Tanta, I (2007) *Oblikovanje mnijenja i nužnost manipulacije*. MediAnali (2007), <http://hrcak.srce.hr/41448> , (stranica posjećena 4. rujna 2017.)

29. Therborn, G. (1970/2011) *Frankfurtska škola*, prev. Alen Sućeska. Čemu: časopis studenata filozofije, <http://hrcak.srce.hr/72904>, (stranica posjećena: 18. kolovoza 2017.)